

IZABELA DAMULEWICZ

KAMEDULSKIE *SACRUM* A KONSERWATORSKIE *PROFANUM*
CZYLI PRZENOSINY KSIĘGOZBIORU SREBRNEJ GÓRY
DO BIBLIOTEKI JAGIELLOŃSKIEJ*

Nadzór konserwatorski nad przenosinami księgozbioru biblioteki kamedulskiej z klasztoru na Bielanach do Biblioteki Jagiellońskiej był dla mnie obok wielu wyzwań konserwatorskich napotkanych podczas tej realizacji również spotkaniem z unikatowym księgozbiorem Srebrnej Góry. Biblioteka kamedulska liczy ponad 12 tysięcy woluminów. W skład jej wchodzi zarówno zabytkowe księgi w bogato tłoczonych i złożonych oprawach skórzanych, zdobionych metalowymi zapinkami lub jedwabnymi taśmami, jak też książki w skromnych oprawach pergaminowych, w półskórkach czy też te oprawne w makulaturę drukarską. Szczególny klimat tej kolekcji tworzyła sama biblioteka: w jej centralnej części znajdował się drewniany sekretarzyk z czerwonym atlasem na jego blacie, ściany szczelnie pokryte były książkami ustawionymi na szaroniebieskich drewnianych półkach. Ogromna drabina na kółkach ułatwiająca dotarcie do najmniejszych formatów ustawionych przy samym suficie pomieszczenia bibliotecznego zmieniła perspektywę i proporcje całego magazynu. Również zniszczenia księgozbioru budowały szczególny klimat tego miejsca. Całość kolekcji była silnie zakurzona i zabrudzona, część zbioru pokrywały pajęczyny i liczne obumarłe owady. Zarówno książki, regały, jak i wspomniany sekretarzyk pokrywała siatka otworów powstała w wyniku działalności owadów. Twórcami poetyckiej scenerii tego miejsca były także surowe realia klasztorne: brak elektryczności, ogrzewania, w bibliotece słychać było również dźwięki modlitw mnichów, docierające z prezbiterium kościoła znajdującego się pod biblioteką...

Prace konserwatorskie miały na celu umożliwienie przenosin oczyszczonego i zdezynfekowanego zbioru biblioteki oo. Kamedułów do magazynów Biblioteki Jagiellońskiej. Początkowe założenia tego projektu obejmowały:

* Referat poniższy został wygłoszony w Bibliotece Jagiellońskiej na konferencji *Księgozbiór oo. Kamedułów z Bielau w Bibliotece Jagiellońskiej. Kompleksowe i wszechstronne zabezpieczenie, opracowanie i udostępnienie*, która odbyła się 27 II 2013 roku.

- Przegląd książek i ocenę stanu zachowania zbioru (inwentaryzacja konserwatorska).
- Konserwację zachowawczą obejmującą oczyszczenie z kurzu i nalotów drobnoustrojów opraw książek oraz poszczególnych kart.
- Dezynfekcję zbioru.
- Przygotowanie księgozbioru do transportu.

Podczas realizacji zadania harmonogram prac uległ znacznemu rozbudowaniu zarówno w zakresie działań, jak i ram czasowych projektu.

Jednym z pierwszych problemów napotkanych podczas przenosin księgozbioru było zagadnienie zasadniczo różnych warunków klimatycznych panujących w bibliotece, w której księgozbiór przechowywany był dotychczas, a w docelowym magazynie BJ. Magazyny biblioteki kamedulskiej znajdowały się w dwóch pomieszczeniach usytuowanych nad kapitułarnią, w lewej nawie bocznej kościoła. Grube mury, brak ogrzewania oraz brak systemów wentylacji miały bezpośredni wpływ na warunki panujące w bibliotece¹. Zgodnie ze standardami konserwatorskimi w przypadku wieloletniego przechowywania zabytkowego zbioru w nietypowych warunkach wilgotnościowo-temperaturowych winno się unikać przenoszenia ich do nowych warunków. Uzasadnieniem są zmiany parametrów klimatycznych, na jakie narażone są zbiory. Dotychczasowe warunki przechowywania księgozbioru w znacznym stopniu odbiegały od warunków panujących w magazynach Biblioteki Jagiellońskiej. Podkreślić należy, iż wartości te są opisem warunków, w których zabytkowy księgozbiór przechowywany był na przestrzeni 400 lat, warunków, do jakich „przyzwyczyły się, jakich „nauczyły się” zabytkowe księgi.

17–24° C, 49–70% RH – biblioteka oo. Kamedułów na Bielanach

22–30° C, 23–54% RH – magazyn Biblioteki Jagiellońskiej².

Zasadniczą różnicą obu magazynów był stosunek wyższej temperatury i obniżonej wilgotności względnej magazynów BJ w porównaniu z warunkami panującymi w bibliotece oo. Kamedułów. Osobnym zagadnieniem była również podwyższona wilgotność książek, która wynosiła 70–74% RH. Szczególnej uwagi wymagały więc oprawy pergaminowe³, które w bibliotece oo. Kamedułów stanowią znaczną część księgozbioru. Niekontrolowana zmiana warunków klimatycznych, na jakie mógł narażony być księgozbiór podczas jego przenosin, niosła za sobą następujące zagrożenia:

– uszkodzenia mechaniczne, wynikające ze skurczu materiałów zabytkowych, powstałe podczas nagłego osuszania zbioru⁴,

¹ Wysoka wilgotność względna powietrza i znaczne wahania temperaturowe związane ze zmianami pór roku.

² Jest to zestawienia parametrów z miesięcy letnich. W sezonie zimowym temperatura w bibliotece kamedulskiej spadała nawet do 0°C, zaś wilgotność względna wynosiła 20%.

³ Pergamin jako skóra niegarbowana wykazuje wyjątkową wrażliwość na wszelkie zmiany warunków otoczenia.

⁴ Zjawisko to może zaistnieć podczas przenosin księgozbioru do magazynu o wyższej temperaturze i wilgotności względnej poniżej 30%. W przypadku szybkiego osuszenia zbioru materiały, z których wykonane są książki (pergamin, skóra, deski), kurczą się, ulegając deformacjom, pęknięciom, zdarzają się też odklejenia elementów konstrukcyjnych książek.

– wytworzenie warunków sprzyjających wzrostowi mikroorganizmów (w sytuacji przeniesienia zbiorów o podwyższonej wilgotności (70%–74% RH) do magazynów o wyższej temperaturze (25–30°C)).

Ze względu na zabytkowy i unikatowy charakter księgozbioru podjęto więc najwyższe środki ostrożności w celu zminimalizowania stopnia ewentualnego uszkodzenia księgozbioru. Podczas badań stwierdzono między innymi, iż najbardziej zbliżone parametry klimatyczne w obu magazynach występowały w lipcu i w sierpniu. W tym też okresie podjęto prace nad przenosinami księgozbioru. Zdecydowano również o stopniowym osuszaniu księgozbioru. Już podczas odkurzania i oczyszczania księgozbioru: przekładanie książek, wertowanie kart pozwoliło na stopniowe osuszanie woluminów. Po zabiegach oczyszczania⁵ starodruki pakowane były do skrzyń. W celu dalszego obniżania wilgotności zbioru książki przekładane były bibułami. Istotnym aspektem tego procesu był sposób układania osuszanych książek. Niewłaściwe ułożenie woluminów podczas osuszania spowodować mogło powstanie trwałych deformacji zarówno opraw, jak i bloków książek. Podjęte zabiegi umożliwiły osuszenie księgozbioru do około 55–58% RH.

W celu zminimalizowania zagrożeń wynikających z różnic klimatycznych w magazynie Biblioteki Jagiellońskiej podjęto próbę odtworzenia warunków możliwie najbardziej zbliżonych do tych panujących w bibliotece Klasztoru na Bielanach. Ze względu na ograniczenia techniczne wynikające z konstrukcji budynku zainstalowanie lokalnej klimatyzacji nie było możliwe. Ustabilizowanie warunków klimatycznych uzyskano poprzez zaciemnienie okien oraz odłączenie ogrzewania w wydzielonym fragmencie magazynu. Dla wymuszenia obiegu powietrza w zamkniętej przestrzeni magazynowej zainstalowano wentylatory z czujnikami temperatury i RH. Dla podwyższenia parametrów wilgotności względnej magazyn wyposażono w specjalistyczny nawilżacz. Warunki klimatyczne w magazynie monitorowane są obecnie przy użyciu elektronicznego termohigrometru, umożliwiającego długofalową rejestrację i szytywanie danych.

Głównym zniszczeniem księgozbioru oo. Kamedułów na Bielanach był silny atak owadów, żerujących zarówno w książkach, jak i w drewnianych regałach, na których księgozbiór był przechowywany. W założeniach projektu książki po inwentaryzacji, oczyszczeniu i elektronicznym zewidencjonowaniu miały być przetransportowane do Biblioteki Jagiellońskiej, tam zaś poddane dezynfekcji w komorze z tlenkiem etylenu. W wyniku prawnych komplikacji księgozbiór nie mógł jednakże wyjechać z klasztoru. W sytuacji gdy większość książek poddana została już oczyszczeniu oraz osuszeniu, a transport księgozbioru do BJ stał pod znakiem zapytania, stanęliśmy przed dylematem ponownego układania książek na zainfekowanych półkach lub też szukania alternatywnych rozwiązań na przechowywanie osuszonego zbioru. Pakowanie tak dużej ilości książek do pudeł nie było możliwe zarówno ze względu na ogromną ilość potrzebnych pudeł, jak i na brak pomieszczenia do bezpiecznego przechowywania księgozbioru – po-

⁵ Zabiegi oczyszczania były dwustopniowe. Książki najpierw odkurzone były za pomocą specjalistycznych odkurzaczy z filtrami HEPA, a następnie oczyszczane przy użyciu gum konserwatorskich typu wishab i wallmaster.

mieszczenia, w którym książki nie uległyby ponownemu zawilgoceniu. W sytuacji, gdy niewiadomą było czy i kiedy księgozbiór wyjedzie z klasztoru, pozostawał również problem postępującej destrukcji książek zainfekowanych owadami. Skłoniło nas to do rozważenia możliwości dezynsekcji zbioru na terenie klasztoru. W wyniku analizy alternatywnych metod dezynsekcji wyłoniono metodę działania z wykorzystaniem gazów obojętnych – azotu i dwutlenku węgla. Metoda ta, opisywana w literaturze jako bezpieczna dla książek oraz ludzi, wydała się być odpowiednia do przeprowadzenia na terenie klasztoru. Brak dokładnego opisu parametrów procesu dezynsekcji azotem lub też jego mieszaniną z dwutlenkiem węgla zadecydował o wyborze dokładnie opisanej w literaturze metody dezynsekcji z użyciem dwutlenku węgla⁶. Pozostawał jednak problem zbudowania szczelnej konstrukcji dla tak dużej liczby książek. Podczas przystosowywania, opracowywania i sprawdzania tej metody wykonano kolejno trzy instalacje: komorę nr 1 o wymiarach 2,5×2 m, komorę nr 2 o wymiarach 3,5×1,7 m oraz komorę nr 3 o wymiarach 4,2×3,5 m. Opracowany system „komór-balonów” wykonano z membrany PCV, wykorzystywanej przy izolacji dachów. Na kontrolę parametrów panujących w balonach pozwalała stacja meteorologiczna umieszczona w środku balonu. Jej pomiary przesyłane były drogą radiową do czytnika umieszczonego poza „balonem”. Badania te wraz z poziomem stężenia tlenu węgla ustalano we współpracy z fizykami z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

Analizę stanu mikrobiologicznego księgozbioru wykonał zespół pod kierunkiem prof. AE dr hab. Jadwigi Szostak-Kot. Zbadano czystość mikrobiologiczną powietrza magazynowego w bibliotece kamedulskiej oraz wykonano badania na obecność mikroorganizmów w wytypowanych egzemplarzach. Wyniki badań czystości powietrza sugerowały, iż wewnątrz pomieszczenia nie było czynnego wzrostu grzybów pleśniowych. Wyniki te pozwoliły na podjęcie decyzji o dezynfekcji jedynie książek zainfekowanych⁷, które wyłoniono z księgozbioru podczas jego inwentaryzacji. Do decyzji tej przyczynił się również fakt, iż oprawy znacznej części księgozbioru to oprawy pergaminowe, które, jak wiadomo, nie powinny być dezynfekowane przy użyciu tlenu etylenu⁸. W przypadku zainfekowanych pergaminowych obiektów dezynfekcję wykonano metodą przekładkową z PCMC⁹.

Przygotowywanie książek do transportu stanowiło osobne zagadnienie projektu. Zabytkowe woluminy o uszkodzonej często konstrukcji opraw oraz bloków książek narażone były na dalsze uszkodzenia podczas transportu. Przy pakowaniu książek do skrzyń przeznaczonych do transportu wykorzystano system wypracowany w trakcie dezynfekcji prowadzonej w komorach z dwutlenkiem węgla. Książki układane były naprzemien-

⁶ A. W. Brokerhof, Bert van Zanen, Kovan de Watering, Henk Porc, *Buggy Biz. Integrated Pest Management in Collections*, Amsterdam 2007, s. 50–51.

⁷ Oraz książek sąsiadujących z woluminami zainfekowanymi.

⁸ A. B. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004, s. 210–211.

⁹ PCMC – para-chloro-meta-krezol.

nie grzbietami w formie kolumn o jednolitych formatach. Przestrzenie powstałe pomiędzy kolumnami wypełniane były odpowiednio dociętymi paskami styropianowymi. Rozwiązanie to pozwoliło na zminimalizowanie ruchu książek podczas ich transportu, a tym samym powstawanie uszkodzeń mechanicznych.

Ciekawym rozwiązaniem podjętym podczas współpracy z Biblioteką Jagiellońską był system rejestracji woluminów należących do zasobu biblioteki klasztoru¹⁰. Przenoszony księgozbiór nie posiadał katalogu czy też aktualnego inwentarza. Należało zatem opracować system oznaczenia książek oraz ich identyfikacji, umożliwiającą kontrolę woluminów na poszczególnych etapach projektu. W tym celu stworzono bazę danych, w której rejestrowany był jednorazowy kod identyfikujący dany wolumin, powiązany z istniejącym numerem inwentarzowym i skróconym tytułem. Pozwoliło to na identyfikację książki na każdym etapie prac (wstępne oczyszczanie, inwentaryzacja, pakowanie, transport, dezynfekcja, opracowanie, itd.). Dostęp do bazy był autoryzowany, co umożliwiło rejestrację pracowników zajmujących się danym woluminem na dowolnym etapie prac. Elektroniczna baza danych do zarządzania przenosinami księgozbioru biblioteki klasztoru oo. Kamedułów w Krakowie składała się z pięciu modułów:

- moduł do tworzenia elektronicznego inwentarza wszystkich obiektów (skrótowy opis bibliograficzny) wraz z nadanymi im niepowtarzalnymi numerami identyfikacyjnymi (kody kreskowe),
- moduł do zarządzania osobami tworzącymi elektroniczny inwentarz,
- moduł zbierający wyniki oceny stanu zachowania (elektroniczna ankieta konserwatorska),
- moduł do zarządzania ruchem księgozbioru (klasztor – komora fumigacyjna – sezonowanie – docelowa lokalizacja w magazynach BJ),
- moduł do zarządzania użytkownikami systemu i statystykami opisującymi postęp przedsięwzięcia.

Baza danych obsługiwana była z poziomu przeglądarki internetowej. Po zalogowaniu się uprawnionego użytkownika możliwa była praca *online*. Obsługa tego narzędzia wymagała stałego nadzoru informatycznego, była jednak stosunkowo łatwa w obsłudze zadań poszczególnych użytkowników zajmujących się pracami bibliotecznymi czy konserwatorskimi.

Tak zinwentaryzowany, oznaczony, oczyszczony, zdezynsekwany i zdezynfekowany księgozbiór trafił do odpowiednio przygotowanego magazynu. Wszystkie przedsięwzięte i opisane powyżej zabiegi miały umożliwić dalsze bezpiecznie opracowywanie oraz przechowywanie książek w Bibliotece Jagiellońskiej.

Ostatnim etapem prac była konserwacja profilaktyczno-zachowawcza zbioru 23 woluminów. Prace te miały na celu opracowanie metod konserwacji dla typowych zniszczeń występujących w kamedulskim księgozbiorze. Obejmowały one oczyszczanie, natłuszczanie, miejscowe naprawy konstrukcji książek, podklejenia ubytków, przedarć.

¹⁰ Pomysłodawcą narzędzia była Katarzyna Szklanny, autorem oprogramowania Bartłomiej Brawuski.

Podczas prac konserwatorskich wykonano również rekonstrukcje wiązań, zapinek oraz brakujących grzbietów opraw.

Podkreślić należy fakt, że wartość księgozbioru kamedulskiego to nie tylko unikatowość poszczególnych druków czy opraw. Szczególny charakter tej kolekcji związany jest ściśle z miejscem jej powstania – Srebrną Górą. Należy też pamiętać, że księgozbiór ten stanowi ciche świadectwo duchowości, a zarazem i myśli intelektualnej tego wyjątkowego miejsca, jakim jest klasztor oo. Kamedułów na Bielanach.

THE CAMALDOLESE *SACRUM* VERSUS THE CONSERVATOR'S *PROPHANUM*,
I.E. THE SHIFTING OF THE LIBRARY FROM THE SILVER MOUNTAIN
TO THE JAGIELLONIAN LIBRARY

SUMMARY

The conservation work connected with the shifting of the Camaldolese library from the Bielany monastery to the stacks of the Jagiellonian Library included:

- The overview of the books and the evaluation of the state of preservation of the collection (conservation stocktaking),
- Preservation involving the removal of dust and micro-organisms from the bindings of the books as well as from single pages,
- The disinfection of the collection,
- The preparation of the books for transport.

One of the conservation problems that emerged during the execution of the project concerned the difference between the climatic conditions in the place where the books had remained so far and those in the stacks of the Jagiellonian Library. Another issue concerned the increased humidity level of the books. However, the most severe damage was caused by the attacks of insects which had fed on the books. In the situation where the majority of the books had been cleaned and dried but the question of moving them to the Jagiellonian Library still remained uncertain, it was decided that they should be cleansed of insects with carbon dioxide within the walls of the monastery. Especially for this purpose, a special system of “baloon chambers” was invented, all of which were made of PVC membranes. A separate issue of the project involved the preparation of the books for transport. The digital system of registering single volumes, developed in cooperation with the Jagiellonian Library, which allowed to identify particular books at every stage of the work (initial cleaning, inventory control, transport, disinfection, cataloguing etc.), provided an interesting solution to this problem. The last stage of the work consisted in the prevention and conservation of a collection of 23 volumes. The aim of this work was to invent methods of conservation that would cover the most frequent kinds of damages in the Camaldolese collection. The purpose of the project described above was to allow further preservation and safe cataloguing of the Camaldolese book collection in the Jagiellonian Library.